

- ¹¹ Наша організація // Каменярі. – 1909. – Ч.1. – С.2-3.
- ¹² Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – С.304.
- ¹³ «Буковина для Буковинців» // Каменярі. – 1909. – Ч.7-8. – С.1.
- ¹⁴ Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – С.256.
- ¹⁵ Нова мужицька організація // Каменярі. – 1909. – Ч.9-10. – С.14-15.
- ¹⁶ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 178-179.
- ¹⁷ Громадянин. – 1909. – 20 жовтня. – Ч.19-20. – С.1.
- ¹⁸ Громадянин. – 1909. – 30 вересня. – Ч.18. – С.2.
- ¹⁹ Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч.2-3. – С.176.
- ²⁰ Каменярі. – 1909. – Ч.14. – С.5.
- ²¹ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – С.306.
- ²² Згода // Громадянин. – 1909. – 15 грудня. – Ч. 23-24. – С.1.
- ²³ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.116.
- ²⁴ Смаль-Стоцький С. В чім наша сила. – Чернівці, 1893. – С.8.
- ²⁵ Вісти з «Рускої Ради» // Народний голос. – 1910. – Ч.36. – С.2.
- ²⁶ Вісти з «Рускої Ради» // Народний голос. – 1910. – Ч.41. – С.2-3.
- ²⁷ Народний Голос. – 1911. – Ч.5. – С.1-2; Ч.62. – С.4-5.
- ²⁸ Народний голос. – 1911. – Ч.5. – С.1.
- ²⁹ Народний Голос. – 1911. – Ч.3. – С.9-10.
- ³⁰ Добржанський О., Філіпчук В. «Руска Рада» – перше українське політичне товариство на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип.1. – Чернівці, 1993. – С.115.
- ³¹ Народний Голос. – 1911. – Ч.17. – С.2.
- ³² Там само. – С.8.
- ³³ Народний Голос. – 1911. – 26 травня. – Ч.26-27. – С.1.
- ³⁴ Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. – С.116.
- ³⁵ Народний голос. – 1912. – Ч.62. – С.1.
- ³⁶ Попович О. Відродження Буковини. Мемуари. – С.180.
- ³⁷ Галіп Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.1-2. – С.168-169.
- ³⁸ Попович О. Відродження Буковини. Мемуари. – С.180.
- ³⁹ Ботушанський В. «Ми...служили вірно своєму народові» // Буковини. – 1999. – 16 березня. – С.3.
- ⁴⁰ Смаль-Стоцький С. Моя політика. – Чернівці, 1913. – С.12.
- ⁴¹ Україна. – 1912. – грудень. – Ч.1. – С.1.
- ⁴² Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – С.310.
- ⁴³ Добржанський О.В. Українські народовські партії на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип. 1. – Чернівці, 1993. – С.141.
- ⁴⁴ Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.271.
- ⁴⁵ Україна. – 1913. – Ч.45.
- ⁴⁶ Опозиційна коаліція // Нова Буковина. – 1913. – 25 травня. – Ч.36. – С.1.
- ⁴⁷ Керницький М. Політичний тандем: Микола Василько – Степан Смаль-Стоцький // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип.2. – С.75-76.
- ⁴⁸ Відозва // Нова Буковина. – 1913. – 23 березня. – Ч. 20. – С.1.
- ⁴⁹ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – С.311.
- ⁵⁰ Відозва // Нова Буковина. – 1913. – 23 березня. – Ч. 20. – С.1.
- ⁵¹ Нова Буковина. – 1912. – 13 січня. – Ч.1. – С.1.
- ⁵² Нова Буковина. – 1912. – 18 січня. – Ч.3 – С.1.
- ⁵³ Наші домагання // Нова Буковина. – 1913. – 8 червня. – Ч.40. – С.1.
- ⁵⁴ В справі організації // Нова Буковина. – 1913. – Ч.30. – С.2.
- ⁵⁵ Нова Буковина. – 1913. – Ч.32. – С.2.
- ⁵⁶ Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.) – С.480.
- ⁵⁷ Довірочні збори політичної організації в Чернівцях // Нова Буковина. – 1913. – 4 червня. – Ч.39. – С.1.
- ⁵⁸ Нова Буковина. – 1913. – 8 червня. – Ч.40. – С.3.
- ⁵⁹ Нова Буковина. – 1914. – 1 квітня. – Ч.11. – С.1.
- ⁶⁰ Українські посли з Галичини на Буковині // Нова Буковина. – 1914. – 12 квітня. – Ч.14. – С.1.

Summary

*Oxana Yaremko
(Chernivtsi)*

Political parties of narodovtsi in Bukovyna 1908-1914

In this article it is described activities of narodovtsi parties in Bukovyna during 1908-1914. The author does research in its establishment and influence upon social-political life of the land.

УДК [930:908](477)+[930:908](477.82)

*Леся Качковська
(Луцьк)*

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ м. КІЄВА)

У статті автор характеризує діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) щодо пошуку, вивчення і збереження культурної спадщини Правобережної України, зокрема Київщини. Досліджується, як розв'язувалося питання про заснування музею КТОПСІМ.

Ключові слова: пам'ятка старовини і мистецтва, товариство, пам'яткоохоронна діяльність, музей, культурна спадщина.

Важливим компонентом життя людини є навколишнє культурне середовище – показник цивілізованого суспільства, духовного багатства його членів. Культурне середовище – явище історичне. Воно формувалося впродовж усього часу розвитку людської цивілізації. Створені талантом і працею народів культурні цінності нерідко є унікальними, у разі втрати – практично не відтворюваними. Цим обумовлене їхнє значення, їм належить особлива роль у відновленні історичної пам'яті народу, відродженні і розвитку національної культури.

Окремі українські регіони на початку ХХ ст. вирізнялися своїм політичним та соціально-культурним становищем. Однак турбота про національну культурну пам'ять, яка відбилася в культурній спадщині, була саме тим духовним чинником, що об'єднував українські землі. Допомагали їй зберегти члени науково-громадських осередків історико-пам'ятокознавчого профілю, що рясно з'явилися на межі ХІХ–ХХ ст. Одним з них було Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ), засноване у 1910 р. Важливе значення має об'єктивне, неупереджене вивчення процесу збереження та охорони культурних цінностей в територіально-адміністративних межах сучасної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Сьогодні в українській історіографії надто мало узагальнених досліджень з історії збереження та охорони вітчизняних культурних цінностей в означений період.

Наявні монографії і статті подають лише фрагментарні відомості з тем. Винятком може слугувати КТОПСІМ. Про нього ширше розповідає дослідження Л.Федорової¹, окремі розділи монографії С. Гаврилюк² та сюжетні лінії статей Т. Григор'євої, Г. Денисюк³, Л. Дідух⁴. Однак тут не акцентується увага на джерельних матеріалах, що дозволяють простежити пам'ятокознавчу діяльність Товариства.

Між тим зміст та його результати роботи відбиті у протоколах засідань і постановах загальних зібрань, Ради та Розпорядчого комітету, письмових клопотаннях перед державними органами влади, різних зверненнях до місцевого населення, анкетах, які готувалися з метою виявлення та реставрації пам'яток старовини і мистецтва, інших джерельних матеріалах. Лєвова частка з них міститься у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДІАК).

У статті ставиться завдання з'ясувати види та охарактеризувати зміст низки документів 725-го фонду архіву – фонду Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Це дасть змогу скласти уяву про роботу Товариства щодо пошуку, вивчення, збереження та охорони культурної спадщини українських земель.

Чи не найголовнішим видом документів Товариства виступають постанови його керівних органів. Так, в постанові Ради від 21 грудня 1910 р.

зазначається, що 3 грудня 1910 р. на засіданні Товариства заслухано клопотання ради Братства імені князів Острозьких. У ньому голова Братства І. Окойомов проінформував про незадовільний стан веж і самого замку князів Острозьких в Острозі. На адресу КТОПСІМ висловлювалося прохання посприяти в асигнуванні необхідних коштів для надання цим спорудам належного вигляду і реставрації другого поверху замку з метою перетворення його в міський музей. Відкриття останнього передбачалося здійснити під час відзначення 300-ліття від дня смерті князя Костянтина Острозького. Музей планувалося організувати як відділення Волинського музею історичних старожитностей. Як запевняв І. Окойомов, підґрунтя для музею вже створено, необхідно лише забезпечити музей власним приміщенням.

Усі члени Товариства активно підтримали цю ідею Братства. Секретар Товариства Б. Стеллецький доповів, що це питання вже розглядалося на другому засіданні загальних зборів 23 липня. Було погоджено просити члена Товариства Г. Снежкова прийняти історичні пам'ятки замку князів Острозьких під свою опіку й охорону та оформити клопотання до удільного відомства щодо приведення їх у належний вигляд. За повідомленням секретаря на той момент член Товариства М. Дітеріхс завершив дослідження і опис пам'яток старовини в м. Острозі.

Після детального обговорення цього питання було ухвалено: звернутися з клопотанням до голови Імператорської археологічної комісії графа О. Бобринського про виділення необхідних коштів для реставрації та підтримання у належному стані пам'яток старовини в м. Острозі; просити члена КТОПСІМ Г. Снежкова звернутися до удільного відомства з метою посприяти у наданні необхідного приміщення для утворення в ньому місцевого історичного музею⁵

На засіданні 21 грудня 1910 р. заслухано кореспонденцію газети «Рада» (№ 252) про те, що в с. Суботіві Чигиринського повіту Київської губернії в садибі селянина Чапали викопана глиняна ваза з 4 вушками та ліпними прикрасами. У вазі виявились рештки палених кісток та попіл. Місцевий священик Кирил Шараєвський передав цю вазу в історико-археологічний музей. Загалом селянину Чапалі неодноразово доводилося викопувати на своїй землі різноманітні глечики та черепки. З цього приводу Товариство ухвалило рішення просити Ф. Титова зв'язатися зі священиком та всебічно дослідити це питання.

Згідно з постановою загальних зборів Рада Товариства просила дубенського повітового справника вислати до КТОПСІМ світліни статуй колон і веж, що знаходилися на території Дубенського повіту. Чиновник передав Товариству 13 світлин, де були зображені пам'ятник-каплиця св. Теклі м. Берестечка; пам'ятник Марині Бронській на па-

горбі в урочищі Маруха м. Берестечка; статуя св. Яна в с. Редьково⁶; статуя св. Роха в м. Берестечку; статуя Божої Матері на площі; пам'ятник з написом «Олександрю, князю Пронському» м. Берестечка; кам'яна колона на землі; кам'яна колона по дорозі з с. Ліни; кам'яна колона з фігурою Спасителя в м. Боремель в садибі Висоцького; статуя св. Іоанна при дорозі в с. Новосілки; кам'яний стовп при дорозі у с. Доброводові; статуя св. Іоанна в с. Острів; статуя св. Іоанна на православному кладовищі в с. Ліни.

Після отримання світлин Рада Товариства ухвалила: у зв'язку з обмеженим фінансуванням призупинити замовлення світлин через приватних осіб; визнаючи, що рахунок за світлини є завищеним, просити дубенського повітового справника клопотати перед фотомайстром зменшити ціну за світлини⁷.

Керівництво Товариства звернуло також увагу на те, що в газеті «Рада» (№ 249) була розміщена інформація про наявність в м. Острозі дерев'яної дзвіниці, яка була продана місцевим священиком⁸. Рада Товариства висловила жаль з приводу того, що не знайшлося можливості отримати світлину цієї давньої споруди, а також обіцяла в міру можливості знаходити хоча б світлини пам'яток, якщо не вдавалося зберегти саму пам'ятку.

Документи КТОПСІМ повідомляють, що 14 листопада того ж 1910 року від члена Товариства Павленка-Богушевського надійшло звернення про незадовільний стан збереження залишків Десятичної церкви в Києві. Зазначалося, що плити від колишньої кам'яної підлоги в самій церкві та невелика кількість каменів зі стіни були використані для облаштування церковної території. Так, наприклад, плитами вимощений прохід у дворі від церкви до входних воріт, а камінням вимощений сам двір. Павленко-Богушевський вказує, що «після розкопок з південної сторони храму розкидана велика кількість щебеню та з боку древнього храму палацу св. Володимира – каміння». Автор звернення висловив припущення, що і це каміння буде використане на замощення вулиці, хоча його слід зберегти.

На підставі звернення Рада Товариства ухвалила просити єпископа Павла вивчити обставини цієї справи⁹, вжити заходів щодо відповідного використання каміння і плит древнього храму.

З матеріалів 725-го фонду ЦДІАК дізнаємося, що на засіданні 21 грудня 1910 р. заслухано лист пані Красовської. У ньому повідомлялось, що місцевість с. Дорогобуж представляє значний інтерес для археологів, на що в свій час звернув увагу В. Антонович. Авторка писала, що на території її садиби «Російський хутір» в с. Дорогобуж досить часто зустрічаються старовинні речі. Легенди розповідають, що ніби поблизу церкви є кам'яний колодязь, в якому сховані церковні коштовності на 12 млн. крб. За словами Красовської, цей колодязь

– за церковною огорожею під кам'яним постаментом, де колись стояла статуя, а тепер встановлено хрест. Під Дорогобужем знаходяться підземні ходи, які в міру відкриття їх місцевими жителями, засипаються, однак після дощів – відкриваються¹⁰. В обвалах були знайдені кістки, великий меч, глечик з випуклим надписом і 540 срібними монетами та ін. За словами селян, було виявлено також дві білі вази з випуклими зображеннями.

Всі зусилля пані Красовської придбати ці пам'ятки не увінчались успіхом, бо селяни з великим бажанням продали їх лихварям-євреям. Серед небагатьох речей, які їй вдалося придбати – дрібні срібні і мідні монети, браслет, кам'яна статуя дівчини вагою 4 пуди. Ці предмети Красовська запропонувала Товариству. Вона також висловила бажання, щоб хтось з членів КТОПСІМ оглянув с. Дорогобуж, зупинившись при цьому саме в її садибі.

Рада ухвалила рішення висловити вдячність пані Красовській, просити її вислати речі, а з початком літа запропонувати одному з членів Товариства поїхати до с. Дорогобуж.

На засіданні керівних органів Товариства було розглянуто переадресований головою Московського археологічного товариства Уваровою правобережному генерал-губернаторові лист, де містилося прохання врятувати від руйнування Золоті ворота. Доповідачами у цій справі виступили О. Мердер та К. Єремєєв. Вони представили протокол огляду пам'ятки, що був проведений заздалегідь.

З протоколу відомо, що старовинна кладка воріт, укріплена контрофорсами і в місцях, яким загрожувало знищення, «одягнута» новою цегляною кладкою та покрита залізом, перебуває в тому ж стані, як і останні десять років до того. Однак окремі цеглини, а особливо камені, втрачаючи зв'язок із загальною масою, відійшли з своїх місць і місцями загрожували взагалі випасти. В одному місці металеве покриття виявилось зірваним і обвисло; чавунна дошка, прибита на внутрішній стіні проїзду, настільки перекошилася і проржавіла, що надпис став зовсім нерозбірливим. Верхня хвіртка огорожі воріт взагалі не зачинялася, хоча сама огорожа не служила засобом охорони пам'ятки. В нішах воріт і між контрофорсами опинилися дрова, що було справою небажаною, хоча особливого руйнування споруди не причиняло¹¹. На думку доповідачів, подальша охорона пам'ятки, безумовно, була необхідна.

На підставі отриманої інформації Рада Товариства ухвалила: висловити сердечну вдячність членам Товариства О. Мердеру та К. Єремєєву за зразково виконане доручення; просити Київського міського голову вжити заходів для підтримання належного стану Золотих воріт як архітектурної пам'ятки XI ст.; весною провести повторний детальний огляд; копію протоколу і ухвали передати генерал-губернаторові¹².

Досить швидко пам'яткознавча робота Товариства принесла корисні результати: було віднайдено, взято на облік та зібрано чимало пам'яток, у тому числі й сакральних. Однак болючим для членів Товариства виявилось питання щодо організації музею, збереження розшуканих рукописних реліквій. Воно уже давно витало у середовищі Розпорядчого комітету товариства: у музеї, як констатовувалося «...могли знайти собі притулок пам'ятки церковної старовини, доля яких, як відомо, більш ніж не визначена». З різних причин питання про утворення музею КТОПСІМ не вирішувалося.

Водночас при обговоренні цього питання на засіданнях Товариства прозвучала думка, що у зв'язку із сирістю і браком місця в одному з приміщень Київської духовної академії музеєві Церковно-історичного товариства при цій академії загрожувало закриття. Справа дійшла до того, що через несприятливі умови зберігання доводилося із колекції музею, подібній якій не було тоді у всій Європі, відреставровувати деякі пам'ятки, зокрема ікони. Таким чином, поряд з питанням організації музею КТОПСІМ для порятунку пам'яток церковної старовини постало питання про збереження вже існуючого музею Церковно-історичного товариства.

Дійсний член КТОПСІМ О.Ертель зауважив, що в числі споруд, які рахувалися власністю КДА, перебували споруди колишньої Київської чоловічої духовної школи (бурси). Вони цілком підходили для розміщення тут обох музеїв. Однак у той час, як відзначав О. Ертель, невідомо, за чиїм розпорядженням вся садиба бурси, у тому числі головне приміщення, були здані в оренду М. Рабиновичу. Там, де розташувалися навчальні класи і церква, спочатку (до 1912 р.) містився хедер (єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків), а згодом меблева майстерня та житлова трьохкімнатна квартира з кухнею. Підкреслювалося, що «Приміщення вівтаря церкви розділене на дві частини і передане як дві кімнати у власність племінникам М. Рабиновича. На нижньому поверсі розміщені соляний та кахельний склади. Приміщення у дворі садиби, де проживали викладачі, священики і адміністрація бурси, передані орендарям в оренду; усі вони зайняті євреями. Хрест на фронтоні будинку знято, а також знищена скульптура «Біблія в сйаві», розміщена під хрестом. Згідно із розслідуванням термін орендного договору Рабиновича закінчується через три роки».

О.Ертель висловив думку, що приміщення бурси, звільнені від постояльців і належно відремонтовані, могли б служити не тільки для музею Церковно-історичного товариства, а й Київської духовної академії, для проєктованого КТОПСІМ музею церковної старовини. Обставина, що приміщення віддалене від центру міста, не мала в жодному випадку ніякого значення ні для Товариства,

ні для академії. О.Ертель вважав, що заплановане на 1915 р. святкування 300-ліття Київської духовної академії тільки виграло б від організації на території колишньої бурси обох музеїв. Для втілення цієї ідеї, не існувало перепон для передчасного розірвання договору оренди М. Рабиновича. О. Ертель просив Раду Товариства висунути його пропозицію на загальне обговорення у червні 1913 р.

В одній з доповідних записок О. Ертеля в матеріалах 725-го фонду ЦДІАК зазначається, що колекції, зібрані ним на розкопках в районах Китаєва, Проневщини, Брест-Литовського, можуть скласти основу, хоча і невеликого, але досить цікавого музею Товариства. Вітрини для розміщення колекцій вже замовлено; вони будуть виготовлені у короткий термін¹³. Залишається тільки знайти відповідне приміщення, де можна було, хоча б тимчасово, розмістити вже наявні вітрини як ті, що будуть необхідні для подальшого розширення експозиції музею. О. Ертель зауважив, що Київський відділ Імператорського російського військово-історичного товариства люб'язно запропонував КТОПСІМ місце для музею в тому ж приміщенні міського музею Києва, де розташовується і сам відділ. Однак зазначалося, що з деяких причин, особливо з огляду на тісноту, цією пропозицією КТОПСІМ навряд чи скористається, тим більше, що намагання доповідача віднайти відповідне приміщення для музею завершується благополучно. Після попередніх переговорів з одним із членів Ради міського музею узгоджено, що вітрини будуть розміщені в приміщенні цього музею; обіцяно повне сприяння у вирішенні означеної проблеми. Таким чином, О. Ертель взяв на себе сміливість в подальшому просити авторитетної допомоги та сприяння Ради КТОПСІМ, а саме в проведенні офіційних переговорів з Радою міського музею, оскільки незабаром настав канікулярний період, який, безумовно, міг сповільнити і, можливо, змінити хід позитивного вирішення питання¹⁴.

Матеріали 725-го фонду ЦДІАК дають змогу простежити діяльність Товариства щодо здійснення ним археологічних розкопок. З доповідних записок, звітів, протоколів засідань дізнаємося, що у 1914 р. вони проводились в місті та його околицях. Дослідження в самому Києві проводилося за дорученням Розпорядчого комітету товариства, поза межами – керівником розкопок в околицях міста виступав О. Ертель. У зв'язку з активною підтримкою цього археолога Товариством під час проведення останніх розкопок весь віднайдений матеріал був переданий до музею КТОПСІМ.

Щодо археологічних досліджень у місті, то вони мали місце на території садиби Київської казенної палати (Сінна площа), садиби № 17 по Несторовській вулиці, садиби № 3 по Стрітенській вулиці, садиби № 14 по Трьохсвятительській вулиці, садиби № 7/21 – Рейтарська і Стрітенська вулиці, садиби №№ 12, 21 і 23 по Софіївській вулиці, садиби

№ 24 по Ярославському валу, садиби № 19 на Софіївській площі. Для проведення розкопок використовувались можливості, що склалися під час планування вулиць Трьохсвятительської, Софіївської, Михайлівського провулку, Десятинного провулку, і при проведенні каналізаційних робіт на Володимирські вулиці поблизу Духовної консисторії, а також земляних робіт на Олександрівській площі (Поділ).

Поза межами міста проведені розкопки стосувались курганів на території Китаївської пустині та Преображеного скиту. Вони здійснювались під час часткової розчистки однієї з печер поблизу Виноградного саду в Китаєві, пробних розкопок валу древнього городища в Китаєві, закладки бурових свердловин декількох пробних ям на цьому городищі та прилеглих до городища; оглядової експедиції (екскурсії) до скиту в селах Жилини, Гатне, Хотів (Круглик), дослідження неолітичних стоянок поблизу річки Почайни та поблизу Росанівської протоки (біля с. Воскресенське), огляду ярів по обидва боки садиби Кирилівської земської лікарні¹⁵.

У зв'язку з проведенням будівництва довелося обмежитися лише наглядом за археологічним матеріалом, щоб запобігти його вивезенню із землею на звалище і продажу колекціонерам-перекупникам.

О. Ертель відзначав, що проводити систематичні розкопки і дослідження у той час не було можливості. Разом з тим він зауважив, що навіть при несприятливих умовах знахідки, якими збагатився музей Товариства, в науковому відношенні представляють велику цінність. Такими, наприклад, стали: знахідка цілого невеликого скарбу (Трьохсвятительська вулиця), який складався із пари золотих колтів (скроневих прикрас), восьми сережок київського типу, срібних браслетів; знахідки великокняжої монети, амулету, який представляв собою типову обточену морським прибоєм кам'яну головку з вирізаним на ній зображенням голови й зі знаками, які безперечно являли собою писемність, що, можливо, передувала у слов'ян церковній абетці.

До цієї категорії слід віднести знахідку у Десятинному провулку – фрагменти трьох або чотирьох скляних келихів, прикрашених орнаментом і написами. Особливо вражав своєю художньою майстерністю келих з написом золотом з фігурами по синьому полю, зроблений на кольоровому склі. Келих за словами тих, хто бачив його, являє собою рідкісний і дуже цінний експонат. Знайдені келихи – судячи з написів – арабські, дуже ранньої епохи. Вчені, яким відома сирійсько-арабська писемність, прочитали у написах різні побажання, аналогічні тим, що зветься «здравлицями».

Детальніше була досліджена частина Олександрівської площі. Тут віднайдені фундаменти старої київської ратуші. У зв'язку з наявними в міському музеї кресленнями фасаду цього будинку

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва поставило за мету відновити з великою точністю план, розміри, вигляд і розташування будівлі¹⁶. Намагання КТОПСІМ скласти майже точний план київської ратуші були реалізовані, що стало безперечним внеском Товариства у справу вивчення топографії старого Києва.

Під час проведення археологічних розкопок вдалося встановити межі старовинного католицького цвинтаря, який був частиною домініканського монастиря святого Миколая, покинутого католиками у середині XVII ст. (на його місці згодом постав православний монастир з церквою святих Петра і Павла).

Не менш важливою стала знахідка підземелля в садибі пана Лещинського на розі Рейтарської і Стрілецької вулиць. В ході обстеження з нього знято розміри та світлини, складені план і детальне креслення. Скоріше за все знахідка являла собою льох напіввійськового призначення.

Досить велике зацікавлення викликали підземні галереї в садибі Зівала, що на Стрітенській вулиці, №3. Галереї були відкриті ще в 1889 р. і поверхово досліджені В. Гашкевичем. Щодо дослідження галерей членами товариства, то воно носило набагато результативніший та конструктивніший характер. На основі перевірки плану В. Гашкевича вдалося встановити, що галереї повинні бути значної протяжності, з'єднуючись з підземними ходами садиби Софіївського собору. О. Ертель склав план доступної частини цього підземелля з нішами і вентиляційними трубами, який, на жаль, через необережність будівничого десятника був втрачений. Товариство зберегло копію плану В. Гашкевича та світлини, що їх зробив член Військово-історичного товариства капітан Холостов. Через незалежні від КТОПСІМ обставини, а згодом розпочаті воєнні дії Першої світової війни Товариство не мало можливості довести дослідження до цілковитого завершення. Це досить прикро, оскільки конструкція галереї та знайдені в ній предмети (цегла, кахель з орнаментом, нанесені на стіни хрести, цифри) встановлюють, окрім цілковито визначеної епохи XVII ст., повну аналогію з такими ж знахідками в печерах на околиці Виноградного саду в Китаєві, в скиті Церковщини і частково в печерах Звіринця. Це, в свою чергу, давало можливість зробити припущення, що в тривожні для Києва часи XVII ст. такі обителі, як Лавра чи Софіївський собор, безперечно, користувалися підземеллями, сховищами і скарбницями¹⁷. Розповіді старожилів переконували членів КТОПСІМ також в тому, що старокіївські підземелля, безперечно, представляли цілу систему складів; але у випадку небезпеки (пожеж, нападу ворогів) вони служили місцем для порятунку. Висновок дослідників був одностайний: потрібно посилити охорону підземель і створити необхідні умови для подальшого їх детального дослідження.

Спираючись на археологічний матеріал, який був здобутий під час проведення вищевказаних робіт, О. Ертель вважав за необхідне вказати на низку моментів: увесь без винятку матеріал став надбанням музею Товариства; знахідки містять інформацію із зазначенням місця і часу їх віднайдення або придбання; матеріал, здобутий в результаті розкопок і досліджень поза межами міста, супроводжується детальними щоденниками про хід археологічних розкопок. Констатувалося, що з огляду на велику кількість поставлених завдань, деякі роботи не були завершені, як наприклад, дослідження Кирилівських ярів і місцевих печер, вивчення церкви Святого Михайла у Видубицькому монастирі та прилеглих до обителі пагорбів, вичерпні дослідження Китаївського городища, печер і могильників. О. Ертель вважав, що період збирання матеріалу історично-археологічних характеру на той час залишився незавершеним.

На думку О. Ертеля, у 1914 р., який можна вважати продуктивнішим, ніж попередній, отримано досить цінне поповнення для відділу кераміки у вигляді зразків посуду, виробів із глини (фігур, голів); новими знахідками поповнився також відділ скла¹⁸. У відділ зброя поступили бойові сокири різних епох, списи, леза, злитки свинцю (для військових цілей); у Десятинному провулку знайдено набой для середньовічних гармат. Відділ доісторичної давнини (стародавньої історії) придбав колекції кремнієвих виробів (стріли, скреби), а також первісної кераміки з цікавими орнаментами. Сюди ж відноситься інвентар курганних поховань, представлений значною колекцією намиста й срібла, мінерали кривавцю (сердоліку), гірського кришталю, бурштину, мастики і фінікійського скла. До відділу поступили знайдені у 1914 р. у курганах бойова сокира, ножі, бронзові прикраси, невелика глиняна посудина з попелом і перепаленими кістками. Встановлено існування в курганний період обряду перенесення померлого до місця поховання в дерев'яній споруді оригінальної конструкції (в музеї містяться зразки дощок такої споруди). На відміну від інших, відділ монет не поповнився новими експонатами і не представляв інтересу, оскільки Товариство монет не колекціонувало, задовольняючись лише тим, що знаходили під час пошукових археологічних робіт. Однак серйозна знахідка у вигляді великокняжої монети збагатила цей відділ.

Завершуючи короткий звіт, О. Ертель відзначив, що це далеко не повний перелік усіх робіт, які проводило Товариство в 1914 р. і відповідних знахідок. Сюди не ввійшов огляд окремих пам'яток, здійснений за дорученням Імператорської археологічної комісії. Їх перелік доданий до протоколу Розпорядчої комісії Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Отже, документи 725-го фонду Центрального державного історичного архіву у м. Києві засвід-

чують, що пам'яткоохоронна робота дійсно відповідала профілю аналогічної, багатогранної діяльності КТОПСІМ. Члени Товариства не лише досліджували пам'ятки, а й досить активно переймалися самим місцем зберігання знахідок, умовами їх утримання. Вони тісно співпрацювали з науковими товариствами, навчальними закладами, місцевим населенням. Уся ця робота повноцінно відображена у звітах, доповідних записках, протоколах, письмових зверненнях і листуванні та інших матеріалах Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

¹ Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910-1920 рр. – К.: Національна академія наук України; Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.

² Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 530 с.

³ Григор'єва Т., Денисюк Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV3_1998_histiri/15_grigorieva_t.pdf

⁴ Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв України / *Красзнавство.* – Вип. 1–4. – 2008. – С. 120–127.

⁵ Центральний державний історичний архів м. Києва (ЦДІАК). – Ф.725. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.

⁶ Там само. – Арк. 29.

⁷ Там само. – Арк. 29 зв.

⁸ Там само. – Арк. 30.

⁹ Там само. – Арк. 30 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 31.

¹¹ Там само. – Арк. 31 зв.

¹² Там само. – Арк. 32.

¹³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 158.

¹⁴ Там само. – Арк. 158 зв., 159.

¹⁵ Там само. – Арк. 201, 201 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 201 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 202.

¹⁸ Там само. – Арк. 202 зв.

Summary

*Lesya Kachkovska
(Lutsk)*

Activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Art (on the basis of Materials of Central State Historical Archive in Kyiv)

In the article the author characterizes activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Art dealt with research, study and protection of cultural heritage in Right-Bank (Pravoberezhna) Ukraine, especially, Kyivshchina. The problem of foundation of the museum is researched.

Key words: monument to the past and art, association, museum, cultural heritage.